

Knowledge Consortium of Gujarat

Department of Higher Education - Government of Gujarat

Journal of Humanity

ISSN: 2279-0233

Year-1 | Issue-2 | June-July 2012

અભ્યાસયુક્ત રસાળ 'શબ્દાયન'

(શબ્દાયન: ડૉ.ભરત સોલંકી, વિકેતા: ડિવાઇન પબ્લિકેશન, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ. પ્ર.આ.૨૦૧૦, પુ.૧૩૦, કિં ૩.૭૫)

વિવેચક, કવિ, વાર્તાકાર, નિબંધકાર અને સંપાદક તરીકે ઠીક ઠીક સક્રિય રહેલા ડૉ.ભરત સોલંકી એક દષ્ટિસંપન્ન, સંનિષ્ઠ વિવેચક તરીકે પોતાની ઓળખ ઊભી કરી રહ્યા છે. તેમની પાસેથી 'સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રની કવિતા', 'આધુનિક ટૂંકીવાર્તામાં સંનિષ્ઠિકરણ' આદિ ગ્રંથો તેમજ તેમના આ ત્રીજા વિવેચનસંગ્રહ 'શબ્દાયન'માં ગ્રંથસ્થ થયેલા વિવેચન લેખો જોતાં આ વાતની સુખદ પ્રતીતિ મળી રહે છે. 'શબ્દાયન' ધ્યાનપાત્ર એટલા માટે છે કે એમાં સ્થાન પામેલા વિવેચન-સમીક્ષાઓ-અવલોકન અને કૃતિ આસ્વાદના અઢાર લેખોમાં ડૉ.ભરત સોલંકીના અધ્યયન-અધ્યાપનના અનુભવનો નિચોડ જોવા મળે છે.

'શબ્દાયન'માં ગ્રંથસ્થ લેખો પ્રસંગોપાત વ્યાખ્યાન નિમિત્તે અને ગુજરાતીના પ્રતિષ્ઠિત સામયિકોમાં આ અગાઉ પ્રગટ થઇ ચૂકેલા છે. નિવેદનમાં ડૉ.ભરત સોલંકી કહે છે: ".....'સન્નિધાન' પરિવાર તેમજ 'સન્નિધાન'ના કાર્યશિબિરો, વ્યાખ્યાનો મારી સર્જક ભાવક ચેતનાને વિસ્તારતા ગયા. એમ.ફિલ.,-પીએચ.ડી.ના સંશોધનકાર્ય દરમિયાન કૃતિ આસ્વાદ તથા કૃતિસમીક્ષા એમાં ઉમેરો કરતી ચાલી, હેમચંદ્રાચાર્યની કર્મભૂમિ પાટણ સાહિત્યની સેવા કરવા સ્થળવિશેષ પ્રાપ્ત થયું. 'આનર્ત' ગુજરાતીનો અધ્યાપક સંઘ અસ્તિત્વમાં આવ્યો, તેમાં સક્રિય થવાનું ને ક્યારેક વ્યાખ્યાનને લીધે સમીક્ષાઓ પાસે પહોંચવાનું થયું. આ બધાનો હિસાબ એટલે આ ગ્રંથ 'શબ્દાયન'."

'આધુનિક કવિતામાં ઉમાશંકર જોશીનું પ્રદાન' એ આ સંગ્રહનો પ્રથમ વ્યાખ્યાન પ્રકારનો લેખ છે. જેમાં ડૉ.ભરત સોલંકીએ 'આધુનિક' શબ્દ અને આધુનિકતાને ઘડનારાં પરિબલોને પૂર્વભૂમિકારૂપે રજૂ કરીને ઉમાશંકર જોશીની 'સપ્તપદી'કાવ્યસંગ્રહની કવિતાઓમાં કેવી રીતે આધુનિકતા પ્રવેશે છે તે બ-ખૂબી પ્રગટાવી આપે છે. આ સંગ્રહની અમુક રચનાઓના પંક્તિખંડો ઉદાહરણરૂપે મૂકીને અનુભૂતિ અને અભિવ્યક્તિની દષ્ટિએ એક આધુનિક કવિ તરીકે ઉમાશંકર જોશીનું સુભગ દર્શન કરાવીને તેઓ યથાર્થ જ લખે છે: "..... જ્યારે જ્યારે કવિતામાં આધુનિકતાની વાત કરવાની આવે ત્યારે ઉમાશંકર જોશીનું નામ અવશ્ય લેવું પડે તે વાત નિર્વિવાદ છે."(પૃ.૧૧) સરળ ભાષામાં રજૂ થયેલ આ વ્યાખ્યાન પ્રકારનો આ લેખ વિવેચકની ચીવટતાને લીધે વાંચવા અને સાંભળવા યોગ્ય પણ બની શક્યો છે. 'અંગતની કવિતાઓનું વાવેતર મબલક પાક'માં ડૉ.ભરત સોલંકીએ આધુનિક કવિ રાવજી પટેલના એક માત્ર કાવ્યસંગ્રહ 'અંગત'ને ધ્યાનમાં લઈ એક સિધ્ધહસ્ત કવિ તરીકે રાવજીની શક્યતાઓને તેઓ તાગી છે. રાવજીના 'અંગત' કાવ્યસંગ્રહની કાવ્યરચનાઓને -એના સંવેદનવિશ્વને મુખ્યત્વે ત્રણ વિભાગ- કૃષિજીવન- ગોપજીવનનાં પ્રતીક- કલ્પનનો ઉપયોગ, આધુનિકતાનું સંવેદન, જીવન જીવવાનો તલસાટ ને મૃત્યુનું કપડું વાસ્તવમાં મૂકવાનો અને એ રીતે સમજાવવાનો તેઓએ પ્રયત્ન કર્યો છે.

જિતેન્દ્ર કા. વ્યાસનો કાવ્યસંગ્રહ 'ભમ્મરીયું મઘ'ને નવમા દાયકાનું નજરાણું તરીકે ઓળખાવીને એ કવિ ઊર્મિપ્રધાન ગીતોમાં વિશેષ મહોરી ઉઠતા તેઓને લાગે છે. ગીત, ગઝલ અને આધુનિક સંવેદનયુક્ત રચનાઓમાં શબ્દોની પુનરુક્તિઓને મર્યાદા લેખે પકડી શક્યા છે. પ્રહલાદ પારેખના 'બારી બહાર' કાવ્યસંગ્રહમાં સમીક્ષક નોંધે છે: ".....સામાન્ય રીતે સર્જકચેતના સમાજથી વિમુખ ભાગ્યે જ રહી શકે. પ્રહલાદ પારેખની કવિતામાં તો પછી આમ કેમ ન બન્યું?(પૃ.૨૬)નો પ્રત્યુત્તર ઉમાશંકર જોશીના અવતરણમાં શોધે છે. મધ્યકાલીન કવિ પ્રેમાનંદના 'મામેરું' આખ્યાનના આધારે પ્રેમાનંદની વર્ણનશૈલી તથા રસનિરૂપણની વિશેષતાઓને તપાસવાનો ઉપક્રમ એમાં રખાયો છે. વર્ણન અને રસનિષ્પત્તિની પરિપૂર્ણતાનો પરિચય કરાવવા માટે તેઓ ઉક્ત કૃતિમાંથી જાણીતી પંક્તિઓ મૂકીને પ્રત્યક્ષ કરી આપે છે. આ લેખ તેમની અન્ય સમીક્ષાઓની જેમ લાઘવતાનો ગુણ ધરાવે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના આઠ લઘુકથાકાર, નવલિકાકાર, નવલકથાકાર, નિબંધકાર અને વિવેચક શ્રી મોહનલાલ પટેલના 'હાસ્ય ઝરૂખે બેઠ કે' હાસ્યનિબંધોના ગ્રંથને તેઓ અવલોકતાં એને વિચાર, ચિંતન, હાસ્યનો ત્રિવેણી સંગમ તરીકે ઓળખાવે છે. આ સંગ્રહના નિબંધોનો પરિચય આસ્વાદ્ય બની રહ્યો છે.

'બિલ્લો ટિલ્લો ટય' એ ગુણવંત શાહની સંસ્મરણાત્મક કથામાં સર્જકની સ્મૃતિઓ સ્મરણકથાનું સ્વરૂપ કેવી રીતે પામે છે, તે કૃતિમાંથી

વાક્યખંડો મૂકીને સમીક્ષક વિગતે સ્પષ્ટ કરી આપે છે. આ કૃતિની સ્વરૂપસિદ્ધિને તેઓએ બિરદાવી છે. કૃતિગત વિશેષતાને લાઘવથી આ રીતે મૂકે છે.: "..... સમગ્ર રીતે જોતાં સ્મરણકથાના સર્જક પાસે હોવી જોઈએ તે પ્રકારની હૃદયસ્પર્શી સ્મૃતિઓ, તેનું નિખાલસ નિરૂપણ, તટસ્થતા વગેરે અહીં અનુભવાય છે. અનુભવો અહીં સીધે-સીધા ન ખડકાતાં પ્રવાહી બનીને, કલારૂપ પામીને આવ્યા છે. તેથી સ્મરણકથા આસ્વાદ્ય બની છે. અને કાવ્યપંક્તિઓ, શ્લોકો, ચિંતનો, સંવાદો, પત્રો, અલંકારો, પ્રતીકો, પુરાકલ્પનો, રસો વગેરેના સુંદર વિનિયોગને કારણે આ સ્મરણકથા આસ્વાદ્ય બની છે." (પૃ.૪૮) ભોળાભાઈ પટેલનો ચોથો પ્રવાસકથાનો નિબંધસંગ્રહ 'શાલભંજિકા'માં લેખકની સૌંદર્યખોજને સાહજિકતાથી તેઓ સ્પર્શી શક્યા છે. જનપદના સર્જક મણિલાલ હ.પટેલના નિબંધસંગ્રહ 'કોઈ સાદ પાડે છે'ના પ્રકૃતિરાગી નિબંધોને તેઓ તટસ્થતાથી તપાસે છે. આ સંગ્રહના શીર્ષકના મર્મને લાક્ષણિક રીતે વાચક સમક્ષ ઉદઘાટિત કરી આપે છે. લેખને અંતે સમીક્ષક લખે છે. "આ સંગ્રહમાં પ્રકૃતિને શ્વસતા, પ્રકૃતિને માણવા સર્જક પણ પ્રકૃતિની જેમ પાંગર્યા છે તે ઓછા સંતોષની વાત નથી." (પૃ.૫૮) નિબંધકારના ભાષાકર્મની છણાવટ પણ સવિગત કરેલી છે.

'રાવજી પટેલ:જીવન અને સર્જન' એ સંશોધન ઉપરના પુસ્તકની ચર્ચા કરતાં સમીક્ષક એના લેખક શેખની સંશોધનકાર તરીકેની દૃષ્ટિને અને એમની મર્યાદાઓને પણ પ્રામાણિકતાથી મૂકી બતાવતાં લખે છે. :"... શેખનુ અતિવાંચન અને એને કામે લગાડવાના શેખના પ્રલોભનના કારણે અહીં સતત આવતાં અન્ય વિવેચકોનાં મંતવ્યો શેખની મૌલિકતાને દબાવી દે છે. વળી, શેખે રાવજીના જીવન-કવન તથા કવિતા ક્ષેત્રે જે નિસ્ખત કે વફાદારી રાખી છે તે કથાસાહિત્ય પ્રત્યે રાખી શક્યા નથી." (પૃ. ૬૩) આમ છતાં, આજ કાલ પ્રગટ થતાં, નબળાં સંશોધનોની વચ્ચે પ્રકાશિત આ સંશોધન કંઈક અંશે સમીક્ષકોને હૈયાધારણ આપતું સંશોધન લાગે છે. ઋચા શાહની પીએચ.ડી.ની પદવી માટેનો સંશોધન ગ્રંથ 'લાભશંકર ઠાકર:સર્જનવિશેષ'માં 'સંશોધન' શબ્દ સાર્થક બનતો અનુભવી લાભશંકરનો સાહિત્યકાર તરીકેનો પૂર્ણ આલેખ મળી શક્યો નથી. એનો ખેદ પણ ડા.ભરત સોલંકી વ્યક્ત કરે છે. તો બીજી બાજુ, 'શિવકુમાર જોષીનું નાટ્યસાહિત્ય' એ ડા.સોહન દવેના સંશોધનગ્રંથને ડા.ભરત સોલંકી સર્જક-સર્જનને ન્યાય મળ્યો છે ખરો ?ની માર્મિક ટકોર કરતાં નોંધે છે: " ..... સાહિત્યમાં ચાલતાં રાજકારણે શિવકુમાર જોષીને ભલે ન્યાય ન આપ્યો હોય, ઉપેક્ષિત રાખી યોગ્ય સન્માન ન આપ્યું હોય, પરંતુ ડા.સોહન દવેએ આ વિષયને નિમિત્તે શિવકુમાર જોષીનાં સમગ્ર નાટક-એકાંકી સાહિત્યને ગુજરાતી ભાવકો, વાચકો સમક્ષ આ ગ્રંથ સ્વરૂપે મૂકી પુન:જીવંત કરવાનું પ્રશંસનીય કાર્ય તો કર્યું જ છે." (પૃ.૭૨)

આ સંગ્રહનો સૌથી દીર્ઘ લેખ 'સુરેશ જોષીની નવલિકાઓમાં સંનિધિકરણનો વિશિષ્ટ વિનિયોગ' રૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. આ પુસ્તકમાં સુરેશ જોષીના 'ગૃહ પ્રવેશ' વાર્તા સંગ્રહમાંથી 'જન્મોત્સવ', 'નળદમયંતી', 'અભિસાર', 'ત્રણ લંગડાની વાર્તા', 'પાંચમો દાવ', 'બે સૂરજમૂખી અને', 'વાર્તાની વાર્તા', 'બે યુદ્ધનો' વગેરે વાર્તાઓને ઉદાહરણરૂપે લઈ સંનિધિકરણની પ્રયુક્તિ કેટકેટલી રીતે સંભવી શકે તે દર્શાવ્યું છે. તો બીજી તરફ જાણીતા વિવેચકોના આ વાર્તાઓ સંદર્ભેના અભિપ્રાયો પણ મૂક્યા છે. લેખના અંતે ફલશ્રુતિરૂપે પોતાનું મંતવ્ય સ્પષ્ટ કરતાં સમીક્ષક લખે છે: ".....સુરેશ જોષી ખરા અર્થમાં પ્રયોગશીલ વાર્તાકાર સિદ્ધ થાય છે. વાર્તાવિષય, વાર્તાકથન, અભિવ્યક્તિની વિવિધ તરેહો-કચારેક ઘટનાઓ, કચારેક ઘટનાહાસ, ઘટના અને કલ્પન, વસ્તુમાં કપોલકલ્પિત, વસ્તુ અને પ્રતીક, વસ્તુ અને પુરાકલ્પન વગેરેનાં સંમિશ્રણની એ અનોખી ભાત ઊભી કરતા રૂપવાદી સુરેશ જોષી આધુનિક વાર્તાકારોમાં હરહંમેશ પ્રમુખ સ્થાન ભોગવશે." (પૃ.૧૧૭)

આ સંગ્રહનો અંતિમ લેખ 'સિતાંશુ યશશંદ્રની કવિતા અને સરરિયલ'માં સિતાંશુની કવિતામાં સરરિયલ તત્વો કેવાં રૂપમાં પ્રગટી આવે છે, તેની છણાવટ કવિના પોતાના દષ્ટીકોણથી ડા.ભરત સોલંકીએ રજૂ કરી છે. સિતાંશુ યશશંદ્રની સરરિયલ કવિતાની વિશેષતાઓ આપીને ગુજરાતી વિવેચકોએ તેમની કવિતાની જે મર્યાદાઓ તારવી બતાવી છે તેને પણ અવતરણોમાં લઈ ડા.ભરત સોલંકી પોતાનું તથ્યયુક્ત તારણ આપતા કહે છે, ".....સિતાંશુ સરરિયલ કવિ તરીકે ભલે સંપૂર્ણતયા સફળ ન રહ્યા હોય આમ છતાં, સિતાંશુ જ પ્રથમવાર ગુજરાતી કવિતામાં સરરિયલના તત્વને દાખલ કરે છે, ત્યારે સાહિત્યજગતમાં નવી જ આબોહવા રચાય છે. સિતાંશુની બધી જ રચનાઓ ભલે સારા પરિણામો લાવી શકી નથી, પણ ભાવક તરીકે આપણે પરિણામમાં રસ દાખવવાની સાથે સાથે ભાવનમાં પણ રસ દાખવવાનો છે. જેમાંથી જે કાંઈ થોડું ઘણું પામી શકાય તે પામવાનું છે."(પૃ.૧૨૫)

ટૂંકમાં, સમીક્ષાલેખોના આ સંગ્રહમાંથી પસાર થતાં ડા.ભરત સોલંકીની અધ્યાપક તરીકેની સજ્જતાના સુભગ દર્શન થાય છે. આ સમીક્ષાઓમાં તેઓ સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરી શક્યા છે. આ નિરીક્ષણોના સમર્થનમાં અન્ય વિદ્વાન વિવેચકો-સાહિત્યકારોના અવતરણો પણ ઠાંકે છે, જે ઉભડક નથી લાગતા. તુલનાત્મક સંદર્ભો પણ તેઓ ખપમાં લે છે. દરેક લેખની આગળ એની યોગ્ય પૂર્વભૂમિકાના પરિપ્રેક્ષ્યમાં મૂળ વિષયને તેઓ સહજતયા મૂકી આપતા હોઈ વાચક માટે તે વધુ અનુકૂળ બની રહે છે. સાહિત્યકૃતિની નજીક જવામાં ભાવકોને 'શબ્દાચન'માં સંગ્રહિત સમીક્ષાલેખો સહજ વિચારપાથેય પૂરું પાડી શકે તેવા રસાળ છે, એમ નિ:સંકોચ કહી શકાય.

*****

ડા.હેમંત સુથાર,
શ્રી યુ.એચ.ચૌધરી આર્ટ્સ કોલેજ,વડગામ
જિ.બનાસકાંઠા, ૩૮૫૪૧૦,
મો.૯૮૭૯૯૨૦૪૦૩

Copyright © 2012 - 2016 KCG. All Rights Reserved. | Powered By : Knowledge Consortium of Gujarat